

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

KÖZÉPKORI FORRÁSTANULMÁNYOK

A vitézek rendje Szent István Nagyobb legendájában?

Szent István Nagyobb legendájának a szövegkiadás szerinti 5. fejezetében van egy érdekes mondata, amely már régóta magára vonja a kutatók figyelmét.¹ Kurcz Ágnes fordításában így hangzik: „Nőtt a gyermek gyámolítva a királyi nevelésben, átlábalta a kisedéveket, s miután a serdülőkor első lépcsőfokán átlépett, apja összehívta Magyarország főembereit [primates] és az utánuk következő rendet (kiemelés tőlem — V. L.); a közös tárgyalás tanácsa szerint fiát, Istvánt a nép élére állította, hogy uralkodjék útána, és ennek megerősítésére mindet külön-külön megeskette”² A vita „az utánuk következő rend” [cum ordine sequenti] részlet értelmezése körül bontakozott ki, hiszen a rendkívül általános megfogalmazás többféle értelmezést tesz lehetővé.

A mérvadó történészek közül elsőként (1884) Pauler Gyula nyilvánította ki véleményét,³ H. Jirecek cseh jogtörténeti művére⁴ alapozva. Pauler szerint a legenda „ordo sequens” kitétele és a prágai Cosmas történeti művében több alkalommal is előforduló „primi et secundi ordinis milites” (első és másod rendű vitézek)⁵ fordulatai nemcsak rokoníthatók, hanem azonos jelentésűnek tekintetők, ti. az „ordo secundus” és az „ordo sequens.” Erre a szöveghelyre, valamint néhány továbbira is alapozva („filios perditionis et ignorantiae; ipsorum lingua; imperialis excellentiae signum”) úgy vélte, hogy a legenda szerzője idegen lehetett, jelesül cseh származású. A cseh szerzőre vonatkozó véleményét a későbbiekben is fenntartotta, s azt klasszikus Árpád-kori történetének kiadásaiban is megerősítette.⁶ Pauler tekintélye következtében érveit meggyőzőnek találták, így Erdélyi László is elfogadta Magyar művelődéstörténetében (1918).⁷

Varjú Elemér az István-legendáknak 1928. évi szövegkiadását kísérő tanulmányában meggyőzően cáfolta érveit, rámutatva, hogy a hasonló kifejezések a cseh és magyar társadalmi szerkezet semmiféle lényegi rokonságára sem utalnak. Ezzel a pauleri vélekedés hazai utóélete lényegében lezárult, a kérdést az újabb művek mellőzik. Mint Varjú írta: „Merész képzelettel lehet itt valószínű szláv típusú rendi tagozódás nyomait felfedezni... senki sem vonhatja

1 *Scriptores rerum Hungaricarum* II. Bp., 1938. 381. o. (Kiad.: *Bartóniek Emma*): „Crevit infans regali nutritus educatu, qui transvadata pueritia, postquam primum gradum adolescentie transcendit, convocatis pater suus Ungarie primatibus cum ordine sequenti, per communis consilium colloqui filium suum Stephanum post se regnaturum prefecit et ad hoc corroborandum a singulis sacramentum exegit.” Hasonlóképpen fordította már *Szabó Károly* is, az említett rendet a vitézekkel azonosítva: Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról. Pest, 1865. 8. o.

2 Kurucz Ágnes fordításában. In: Árpád-kori legendák és intelmek. (Szerk.: *Erszegi Géza*) Bp., 1983. 25. o.

3 *Pauler Gy.*: A Hartvic-legendája és pesti codexe. = *Századok*, 18/1884) 739–749. o.

4 *Jirecek, Hermenegild*: Das Recht in Böhmen und Mähren. I. Prag, 1865. 30–31. o. A Cosmas idézetek közismert voltára l. még *Lippert, Julius v.*: Sozialgeschichte Böhmens in vorhussitischer Zeit. Bd. I., Prag–Wien–Leipzig, 1896. 253–4., 435. o.

5 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. MGH SS NS II. Berlin, 1955². (Ed. *Bertold Bretholz*) 142–43., 234. o.

6 Így: A Hartvic legendáról. = *Századok*, 26 (1892) 280–81. o.; A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Bp., 1899² (reprint) 385. o.

7 *Erdélyi L.*: Magyar művelődéstörténet. II. A keresztény társadalom szervezése. Kolozsvár, 1918. 5. o.

kétségbe, hogy már Szent István idejében is, hát még 1080 körül, sok tagozatú társadalmi osztályok vannak hazánkban.” Az említett rendet a vitézekkel azonosította.⁸ Eredményét Györfy György is magáévá tette terjedelmes István-életrajzában (1977), ahol a főemberek rendje után következőket ő is a vitézekkel véli azonosíthatónak.⁹

Nem így történt a cseh és szlovák szakirodalomban. Az István-legendákkal érdemben foglalkozó kitűnő szlovákiai kutató, Rudolf Holinka még 1938—39-ben is megalapozottnak tartja Pauler véleményét. Ő egyébként a Nagyobb legenda 2—5. fejezetében egy elveszett Adalbert-életírás nyomait véli felfedezni.¹⁰

A nyelvi, illetve hozzáférési nehézségek miatt az áttekintés lezárásaként a magyarországi középkori irodalom népszerűsítésében jelentékeny érdemeket szerzett Richard Prazák munkásságára utalunk. Mind legfrissebb könyvében (1988), mind korábbi tanulmányaiban (1982, 1984, 1985) elfogadni látszik az először Pauler Gyula által képviselt nézetet, s hivatkozik Cosmas krónikájának párhuzamos helyére is.¹¹

Az „ordo militaris”

Az „ordo militaris” kifejezés előfordulásait már az európai hadtörténet első és máig klasszikusnak számító összefoglaló munkái (Köhler, Delbrück) számon tartották.¹² Felfogásuk lényege az volt, hogy e kifejezés nyomon követésével rekonstruálhatják a harcok, majd lovagi osztály kialakulását. De hát valójában mit is jelent az „ordo militaris”? Térben és időben mást és mást. Jelentése csak akkor egyértelmű, ha általában a fegyverforgatók egészére értendő. Rögtön viszonylagossá válik, ha egy meghatározott jogállású miles rétegre-csoportra.

A témával foglalkozó művek nagy alaposággal — és sokszor egymásnak is ellentmondva — közelítik meg a miles-szó jelentésváltozatait, a milites-ként megjelölt réteg jogi helyzetét, társadalmi és katonai súlyát, feladatait.¹³ Az „ordo militaris” kifejezés a X. századtól kezdve a legkülönbélebb forrásokban érhető tetten. Most csak Richer, X. századi szerző művére utalunk, amelyben négyszer, négyféle jelentésárrnyalattal fordul elő. Először jelenti a fegyverforgatók összességét, másodsor kijelöli egy szertartáson a hercegnél alacsonyabb rangú világiak helyét, harmadsor egy társadalmilag egyenlőtlen házasságban a nő alacsony társadalmi rangját jelöli (de ordine militari), majd pedig előkelő

8 Varjú E.: Szent István király legendái. Bp., 1928. 83—90. o.

9 Györfy Gy.: István király és műve. Bp., 1977. 114. o.

10 Holinka, R.: Vita S. Stephani regi.—Sborník matice slovenskej 16—17 (1938—39) 182—220. o., különösen 192—194. o. Holinka munkásságára felhívta a figyelmet: Bogyay, Thomas v.: Adalbert von Prag und die Ungarn. Ein Problem der Quellen-Interpretation.—Ungarn—Jahrbuch 7 (1976) 9—36. o. és uő: Szent István és Szent Adalbert prágai püspök. In: Szent István és kora. (Szerk.: Glatz F.—Kardos J.) Bp., 1988. 156. o.

11 Prazák, R.: Legendy a kroniky Koruny uherské. Praha, 1988. 15., 76—77. o.; uő: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről.—Történelmi Szemle, 25 (1982) 450. o., szlovákul: Slovensky ľud po rozpade vel'komoravskej rise. Historické studie 2/2. Bratislava, 1984. 99. o. és uő: The Legends of King Stephen.—Hungarian Studies 1 (1985) 166. o.

12 Köhler, G.: Die Entwicklung des Kriegswesen und der Kriegführung in der Ritterzeit. III/2. Breslau, 1889. 7—73. o.; Delbrück, Hans: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. III. Das Mittelalter. Berlin, 1923. (reprint 1965) 239—274. o.

13 Összefoglalóan 1. Johrendt, Johann: Milites und Militia im 11. Jahrhundert. Untersuchung zur Frühgeschichte des Rittertums in Frankreich und Deutschland. Dis. Erlangen—Nürnberg. 1971.; Manz, Luise: Der Ordo—Gedanke.—Beiheft zur Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 33 (1937) 1—53. o.; Langer, Bernhard: Die Lehre von den Ständen im frühen Mittelalter. Diss. Würzburg, 1953.; Flori, Jean: L'ideologie du glaive. Préhistoire de la chevalerie. Genève, 1983. és uő: L'essor de la chevalerie. XI—XII siècles. Genève, 1986. vonatkozó fejezetek.

világiakat jellemez a terminussal.¹⁴ Am nemcsak a *miles* szól értelme igen tág, az *ordo* sem csak rendet, osztályt jelölhet. Az *ordo* megjelölés bármely embercsoportnak a társadalomban elfoglalt helyére vonatkozhat („In den Ständepredigten des frühen Mittelalters redete man unter dem Namen *ordines* alle Gruppen an, die das Leben bildeten”,¹⁵ függetlenül attól, hogy ezt egyébként osztálynak tekintenék-e. Jelentéstartománya sokszor érintkezik a *status* szóéval (rend, állapot), miként a Nagyobb legenda is szól „status ecclesiasticus”-ról.¹⁶

A hadtörténeti kézikönyvekben a harcosok tagolt osztályára vonatkozó példák Magdeburgi Bruno Szász háború című művéből¹⁷ és Cosmas krónikájából származnak, kiegészítve még néhány további példával. Amint látni fogjuk, az *ordo* pontos jelentését az idézett példában sem lehet mindig kétséget kizáróan megállapítani, csak annyi bizonyos, hogy egymástól eltérő helyzetű harcosok csoportját jelöli. Brunónál a következő: „Hasonlóképpen adtak békecsókot mindkét fél második és harmadik rendjének harcosai („militis ordinis secundi et tertii”) és könnyek között bocsátották meg azt, amiben egymásnak a sérelmére voltak”.

A Comas-idézetek közül az 1087. évhez tartozó a legizgalmasabb, mivel pontosan meghatározza az első és második rangú vitézeket: az előbbieket az előkelők (nobiles), az utóbbiak a fegyverhordozók (scutarii). Tudniillik arról ír Cosmas, hogy „mivel a második rendű vitézek a zsákmánnyal már előrementek, ebben a harcban csakis előkelők estek el. . .”¹⁸

Köhler még kategorikusan kijelentette, hogy az első rend (osztály) a szabad vazallusokat, a második a nem szabad szolgálókat, a harmadik pedig a nem szabad könnyűfegyverzetűeket jelöli.¹⁹ Az utóbbi évtizedek kutatása általában nem fogadja el ezt a merev álláspontot, s úgy véli, hogy ezek az elnevezések inkább az irodalmi szóhasználatot, mint a kor társadalmi valóságát tükrözik.²⁰ A tág értelmezési lehetőségre figyelmeztet a Brunó-részlet 1893-as és 1963-as fordításának az egybevetése is: az előbbi még zászlósurakról és lovagokról ír, az utóbbi másod- és harmadrendű vazallusokról (vazallusokról és azok vazallsairól).²¹ Az elszórtan előforduló kifejezések alapján mindenesetre túlzás Európában — Nyugat-Európában egy azonos szempontok szerint tagolódott harcos osztályra következtetnünk, a tagolódás szempontjai mindig csak a helyi, regionális viszonyok ismeretében valószínűsíthetők (jogi, társadalmi, fegyverzetbeli stb.).

14 L. Johrendt: i. m. 137. o., Richer.

15 Johrendt: i. m. 318. o. Már a IX. századi törvényszövegekben is vissza-visszatér minden egyes rend jogainak a biztosítása: „ut . . . unicuique in suo ordine debitam legem . . . conservet” (t. i. a király) MG Capit. 2,281. Id.: Kern, Fritz: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. Zur Entwicklungsgeschichte der Monarchie. Leipzig, 1914. 161. o.

16 SRH II. 391. o.

17 De bello Saxonico. In. Quellen zur Geschichte Kaiser Heinrich IV. Berlin, 1963. cap. 88: A milites primi-milites gregarii megkülönböztetésére 1. még Wipo Gestáját, 4. fej. id.: Die deutsche Königserhebung im 10–12. Jh. Heft 1. Die Erhebungen von 911 bis 1105. (Ed. Böhme, Walter) Göttingen, 1970. (Historische Texte Mittelalter, Bd. 14.) 45. o.

18 L. az 5. jegyzet: „quia vero secundi ordinis milites cum preda iam precesserunt, in hac pugna soli tantum nobiles interierunt . . .” (143. o.)

19 Köhler: i. m. 32. o.

20 A kritikára 1. Bumke, Joachim: Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jh. Heidelberg, 1964. (Beihefte zum Euphoriion, H. 1.) 133–135. o.; Reuter, Hans Georg: Die Lehre vom Ritterstand. Zum Ritterbegriff in Historiographie und Dichtung vom 11. bis zum 13. Jahrhundert. Köln–Wien, 1971. 55. o.

21 L. a 16. jegyzet. (Ford.: Schmale, Franz-Josef) 329. o. és Wattenbach, Wilhelm fordítását. Leipzig, 1893. 114. o.

Az *ordo* szó használatának a dolgozatban tárgyalt formai forrásairól a középlatin szótárak bőségesen tájékoztatnak bennünket.²² Ennek feléledésében elsősorban egyházi hatást kereshetünk, nem véletlenül, hiszen az *ordinis secundi* jelzős szerkezet már a Bibliában is előfordul (4 Reg 23,4). Az egyház, az egyházi társadalom roppant világos tagolódása megkönnyítette a fogalom használatát. Itt, és csakis itt volt értelme az *ordo sequens/következő rend* kifejezés használatának, ahol köztudomásúak voltak ezek a rendek. A példa ugyanis a papi rendekkel kapcsolatban fordul elő („sacerdotes, levita et sequentis ordinis viros consecravit”).²³ Lássunk még néhány további példát: használják a főpapságra vonatkozóan. („Henricus neglecto nobili ac sapienti primi ordinis clero, idiotam et a rure venientem elegit antistitem”),²⁴ az áldozópapokra: („Wigberchtum sacerdotem secundi ordinis cenobio suo . . . magistrum fecit”).²⁵

A kifejezés az egyházi szóhasználattól elvonatkoztatva teljesen általános értelemben is előfordul a viszonylagos előkelőség és alacsonyabb társadalmi állás jelölésére („sanguine et affinitate primi ordinis viris Burdigale conjunctus”;²⁶ „secundi vero ordinis liberis, qui pro paupertate sua per se ire non possunt”).²⁷

A középkorban az *ordo* konkrét katonai jelentése nem volt ismeretlen, nyilvánvalóan az ókori, későantik katonai szakírók hatására.²⁸ Az antik legio, centuria jelentése helyébe a csatasor értelmezés lépett („sic vos quinque ordinibus consistitis. Primus ordo est non formidantium tela vel gladios”,²⁹ „dux in locum ubi prelium erat gerendum, instructos ordines deducit”),³⁰ csapat egység értelemben („omnes copias suas in VII legiones partitur, proficiens singulis de principibus rectores ordinum, quod antiqui centuriones . . . appellare consueverunt”),³¹ de ugyanakkor használatos volt a lovas és gyalogos egységek megkülönböztetésére is („tam de equestre quam pedestre ordine”,³² „nostri autem . . . promiscue utriusque ordinis secum trahebant legiones”).³³

A példák alapján levonható a következtetés, hogy az *ordo* jelentését mindig szövegkörnyezete határozza meg. A Nagyobb legenda szempontjából minket érdeklő „primi, secundi ordinis” szerkezettel kapcsolatban pedig láthatjuk, hogy általánosan használt jelölése volt a jogi, társadalmi, egyházi, fegyverzetbeli különbségeknek, tagolódásoknak. Egyetérthetünk a Cosmas-féle krónika-hellyel kapcsolatban, hogy abban semmiféle cseh sajátosságot nem láthatunk. Továbbá le kell szögeznünk, hogy a legendában szereplő „következő rend” kifejezés jelentését tekintve nem azonos Cosmas és Bruno második rendjével. Lényeges még hozzátenni, hogy súlyos tartalmi félreértésekhez vezethet, ha nem teszünk különbséget az egyes rendek és a rendeken belüli különböző rendű

22 Az *ordo* vonatkozásában legrészletesebb: Novum glossarium mediae latinitatis. (Ed.: Franz Blatt-Yves Lefevre) Hainle, 1983. 731–771. hasáb. A továbbiakban is ennek az anyagára támaszkodunk.

23 Novum gloss. i. h.: Actus pont. Cenom. 14. o.

24 Uo. Arnul. Mediol. gesta III. 2. 17. o., 23.

25 Uo. Lupus Wigb. 5. 134. o.

26 Uo. Vita Amant. Engol. 24. 354. o. 35.

27 Uo. Capit. reg. Franc. 162,3 t. I. 325. o. 19. (825. év)

28 Erre l. a Thesaurus linguae Latinae vonatkozó füzetét, 952–53. o. a megfelelő Vegetius, Frontinus, ill. a klasszikus szerzők adataival.

29 Novum gloss. Raym. Pod. 17. 279. o.

30 Uo. Richer I. 28. t. I. 66. o.

31 Uo. Rahew. gesta III. 35. 167. o.

32 Uo. Dipl. Loth. I. 90. 222. o. 16. (845. év)

33 Uo. Guill. Tyr. hist. rer. transmar. III. 13. 130. o.

csoportok elnevezése között. Ennek elmulasztása terheli Pauler, Holinka és Prazák értelmezéseit. A Nagyobb legenda szövege nem sorolja fel a rendeket. Az elsón nehezen érthetett volna mást, mint az egyházat, illetve a főpapokat. Az ezt követő sorrend azonban már bizonytalan. Végezetül csak utalunk az ordo fogalomnak a társadalom alapvető osztályait, rendjeit megjelölő szerepére. Ez is igen változatos, attól függően, hogy az író hány pólusúként vélte a társadalmat leírhatónak, illetve milyen aspektusainak a megragadására törekedett. Így egy kétpólusú felosztásban jelölhette a harcosok-klerikusok, szerzetesek-laikusok, harcosok-földművesek, nemesek-nem nemesek, szabadok-nem szabadok rendjét, három pólusú tagolásban klerikusok-harcosok-földművesek, laikusok, világi papok-szerzetesek rendjét stb.³⁴

A kifejezés előfordul a legkorábbi hazai elbeszélő forrásokban. Így megtaláljuk az Imre herceg számára íródott Intelmekben,³⁵ ami azért is figyelmet érdemel, mivel a Nagyobb legenda szerzője ismerte és hasznosította azt. Háromszor fordul elő, a következő jelentésekben: — az emberek összessége („omnes ordines ubique terrarum” — minden renden valók, a bevezetőben); — a királyi méltóság rendje (regalis dignitatis ordo”, 1. fejezet); — a főpapok rendje („ordo pontificum, 3. fejezet). Gellért püspök Deliberatio című művében a papi rendekre találunk utalást („sacerdotes et episcopos et ceteros divinos ordines”).³⁶

Szent László törvénykönyve pedig az egyházi rendről, mint átfogó jogi kategóriáról tesz említést („ordo clericalis”, II. tk., 13.).³⁷ A külföldi példákkal megegyezően a hazai említések döntő többsége is az egyházzal kapcsolatos. A világi társadalom formálódása, alakulása a szövegek megfogalmazóit nem ösztönözte a fogalom rájuk való alkalmazására. Röviden kitértünk már rá, hogy végeredményben a kifejezést bármely elkülönülő csoportra lehet alkalmazni. Így a XII. századi forrásokban különféle szolgáltatásokkal terhelt csoportok megnevezésekor is használják (pl. ad ordinem equitantium),³⁸ a status szó szinonimájaként. A kifejezés ilyen jellegű használatának azonban nincsen jelentősége dolgozatunk szempontjából.

Összefoglalva észrevételeinket megállapítjuk, hogy nem érezzük meggyőzőnek a Nagyobb legenda „cum sequenti ordine” — helyének „a következő renddel” való fordítását és e bizonyos rendnek a harcosokkal, vitézekkel való azonosítását.³⁹ Különösen azért nem, mert a XI. századi forrásokban semmi nyoma nincsen egy megszilárdult világi hierarchiának, amelyben meghatározott „ordók” létét lehetne feltételezni. Erre a Nagyobb legenda szóhasználata sem ad támpontot, mivel arra a sokszínűség jellemző: a 9. fejezetben a püspökök és főemberek (episcopi et primates), főpapok és ispánok (presules et comites) szerepelnek, a 15. fejezetben pedig — az Intelmekből merítve —: főpapok, főemberek, vitézek, vendégek (pontifices, principes, milites, hospites). Végered-

³⁴ Uo., illetve 13. jegyzetet.

³⁵ SRH II. 619–627. o. Idézett helyek: 619., 620., 622. o. Az Intelmekben előforduló ordo-kifejezések jelentőségére Szűcs Jenő is figyelmeztetett: Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. In: Szent István és kora (9. jegyz.) 32–53. o.

³⁶ Gerárdi: Deliberatio supra hymnum trium puerorum. (Ed. Silagi, Gabriel) Turnholt, 1978. (Corpus Christianorum. Cont. med. XLIX.) VI. 603. 94. o.

³⁷ Závodszyky Levente: A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények... Bp. 1904. 170. o.

³⁸ „ad ordinem equitantium donati sunt meliores numero XXVII. homines” In: Pannonhalmi Rendtörténet. VIII. 270. o. (1135–71)

³⁹ A vitézek rendjeként értelmezi már Varjú E., i. m. 92. o. majd Györffy Gy.: i. m. (9. jegyz.) vagy a Novum glossarium 750. hasáb „(2 em classe de la societe hongroise)”

ményben Pauler is azért gondolt külföldi hatásra, mivel a világi előkelők ordóinak nincs nyoma legkorábbi hazai forrásainkban. Az Intelmekben is helyt kapnak a vitézek, a negyedik fejezet címében az előkelőkkel szerepelnek együtt. Ugyanakkor a fejezet első mondatában már — a társadalmi valóságnak megfelelően — a vitézeket megelőzik az előkelők és ispánok. Az Intelmekben a vitézek szerepeltetése részben a királytűkrök irodalmi hagyományából táplálkozik, gondoljunk csak Atto püspök művére.⁴⁰

A Nagyobb legenda ötödik fejezetének értelmezéséhez

A fejezetnek és egyúttal az idézett részletnek is a lényegi mondanivalója István trónörökössé tétele. Az újabb történeti szakirodalom — így Bartoniek Emma, vagy Györffy György — főleg a pogánykori szokásokra vél a legendában leírtakból következtetni.⁴¹ Györffy ehhez a momentumhoz fűzi a fejedelmi pajzsramelés szertartásának a megtörténtét. A magunk részéről a szövegrészlet értelmezésekor a hangsúlyt a jogi terminológia kifogástalan voltára helyeznénk. Ez nem meglepő a Nagyobb legenda esetében, hiszen erre a kutatás már felhívta a figyelmet.⁴²

Megállapíthatjuk, hogy a szövegben használt kifejezések István trónörökössé tételét teljes mértékben rokonítják a nyugati, nevezetesen a német és frank uralkodói szokásokkal, amit a szakirodalomban egyszerűen kijelölésnek, *designationnak* neveznek.⁴³ Ennek lényegét abban kereshetjük, hogy az uralkodó még életében kijelöli örökösét a trónon, lehetőség szerint a fiai közül, és jelölését elfogadtatja országa előkelőivel. Az elfogadtatás azt jelenti, hogy a meghívottak beleegyezésüket nyilvánítják ki (consensusukat adják), amit esküjükkel még meg is erősíthetnek. A jogtörténeti vizsgálódások hangsúlyozzák, hogy az uralkodói akarat az előkelők hozzájárulásával válik kötelező erejű döntéssé.⁴⁴ A hozzájárulást az előkelők egyhangúan és egyenként tették meg, a szóhasználat legalábbis ezt sugallja.⁴⁵ (Mindez természetesen csak a gregorianizmus előtti időszakra érvényes maradéktalanul, mivel az az uralkodók „rex et sacerdos” ideológiáját, világi tekintélyüknek is fő forrását, alapjaiban rendítette meg.)

A Nagyobb legenda idézett mondatában is a trónörökössé tétel két mozzanatát lehet kiemelni: a közös megbeszélés tanácsát (consilium) és a királyi döntést

40 Attóra l. Szűcs Jenő: i. m. (35. jegyzet) 43. o., ám Schrammot félreértve tévesen hivatkozik a milites különböző csoportjaira. Polypticum c. művének kiadása: Migne PL 134. 859–914. hasáb.

41 Bartoniek Emma: Az Arpádok trónöröklési joga. 3. Századok, 60 (1926) 832. o. és Györffy Gy.: i. m. (9. jegyzet) Korábban már Frankói Vilmos: A magyar királyválasztások története. Bp., 1921. 10. o.

42 Igy Tóth Zoltán: Attila's Schwert. Bp., 1930. 130–131. o.

43 Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte Bd. 1. Berlin, 1971. 682–685. hasáb. G. Theuerkauf címszava, Lexikon des Mittelalters. München–Zürich, 727–729. hasáb.; Königswahl und Thronfolge in ottonisch-frühdeutscher Zeit. (Hrsg. v. Eduard Hlawitschka) Darmstadt, 1971. (Wege der Forschung, Bd. 178.); Különösen Röhrig, Fritz tanulmánya 71–147. p.; Reuling, Ulrich: Die Kur in Deutschland und Frankreich. Untersuchungen zur Entwicklung des rechtsförmlichen Wahlaktes bei der Königserhebung im 11. und 12. Jahrhundert. Göttingen, 1979. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte X Bd. 64.)

44 A consensus jelentőségére legutóbb Gerics József hívta fel a figyelmet: Szent István királyá avatásának körülményeiről—Művészettörténeti Értesítő, 1984. 3. sz. 97–101. o. Altfában l. Kern: i. m. (15. jegyzet) és Hanning, Jürgen: Consensus fidelium Frühfeudale Interpretationen des Verhältnisses von Königtum und Adel am Beispiel des Frankenreiches. Stuttgart, 1982. (Monographien zur Geschichte des Mittelalters. Bd. 27.)

45 Nitschke, August: Die Einstimmigkeit der Wahlen im Reiche Ottos des Großen. MIOG 70 (1962) 29–59. o. Idézi Liudprand jellemző szavait (Antpodosis II, 23) I. Henrik választásáról: „Neque enim in huius electione totius populi posset esse animus unus, si a trinitate summa, quae deus est, ante mundi constitutionem non esset electus”.

(*preficere* ígével).⁴⁶ Megjegyezzük, hogy a tanács szó helyett akár a beleegyezés (*consensus*) is állhatna, mivel egy ilyen szövegtörnyezetben jelentésük és funkciójuk szinte azonos.⁴⁷ Időbeli viszonyuk is nyilvánvaló: a királyi szándékot követte az előkelők egybehívása, majd az előkelők beleegyezésének a megszerzését a döntés és az ezt megerősítő esküvés. A gyűlés résztvevőinek egyenkénti (singuli) említése külön hangsúlyozza az egyhangú — és mindenkire kötelező erejű — döntést.⁴⁸

A mondat helyes értelmezése is a terminusok pontos megértése után lehetséges. Ezek alapján az *ordo* sem csak egyszerűen rendet jelent, hanem a jogi normának és a szokásoknak megfelelő rendet, eljárást. (Ez vezetett el az *ordo* jelentés bővüléséhez, királyi parancs, szándék jelentésben.⁴⁹ Az *ordo* mondatbeli funkciója ebben az esetben nem más, mint a hasonló környezetben feltűnő „per ordinem, ordinaliter, ordine” határozószóké.⁵⁰ a *sequens* (követő, következő) jelző használata ilyen esetben kétségkívül szokatlan, de az időbeli és logikai sorrend hangsúlyozásának a szándéka megmagyarázhatja. Ezek alapján a mondat értelme a következő: „A serdülőkor első lépcsőfokán átlépve, miután apja összehívta Magyarország főembereit, rendben a közös tárgyalás tanácsát (beleegyezését) követően Istvánt a nép élére helyezte, hogy uralkodjék őtána, és ennek megerősítésére mindet külön-külön megeskette.”

A Hartvik legenda egyik kézírata érdekes szövegváltozatot őrzött meg. Eszerint a következő rend az egyházi renddel („cum ordine clericali”) lenne azonos.⁵¹ A rendelkezésre álló források alapján ez nem valószínűsíthető, mivel azok az utódválasztással kapcsolatban általában a világi főembereket említik. A Nagyobb legenda pedig később István koronázásakor említi meg az egyházi előkelőségeket.

Bartoniék Emma az Árpádok trónöröklési jogáról értekezve érdekes párhuzamra hívta fel a figyelmet a Nagyobb legenda általunk tárgyalt helye és Anonymus fejedelmválasztási leírásai között.⁵² Közvetlen kölcsönzésről szerintünk nincsen szó a két szöveg között, ebben inkább a névtelen szerző jogi jártasságának újabb bizonyosságát látjuk. Ugyanakkor érdekes, hogy Anonymus Zoltán trónörökösse tételekor az előkelők (*primates*) és a vitézek (*militēs*) esküjéről szól. Amennyiben ez nem a Névtelen művéből logikusan következő szóhasználat, hanem az István legenda megcsillanó ismerete, akkor Anonymusban tisztelhetjük a kérdéses szövegrészlet első félreértőjét.

⁴⁶ Világosan fogalmaz egy 864. évi capitulare (MG Capit. 2,213) „quoniam lex consensu populi et constitutione legis sit” Idézi Kern: i. m. (15. jegyzet) 313. o.

⁴⁷ Kern: i. m. 317. o. és Gerics: i. m. (44. jegyzet) 97. o., ahol a pannonhalmi apátság alapítására vonatkozó oklevelet idézi: „... consilio et consensu domini Anastasii abbatis...”

⁴⁸ „Singuli” = -ra már Bartoniék E.: i. m. (41. jegyzet) 836. o. és I. 50. jegyzetünket, Die Deutsche Königserhebung (17. jegyzet) 31., 49. o. További példák: Reuling: i. m. (43. jegyzet) 35., 91., 102. o.

⁴⁹ L. Novum glosarium, i. h. (22. jegyzet)

⁵⁰ Pl. „ordinaliter disponere” in: Königswahl (43. jegyzet) 439. o., „manus singuli per ordinem redunt”, in: Die deutsche Königserhebung (17. jegyzet) 36. o. További példák: Reuling: i. m. (43. jegyzet) 137., 160., 192. o. Talán tévedünk, ha a kifejezést kapcsolatba hozzuk a Maurikiosznak tulajdonított Stratégikonban (III, 5) szereplő vezényszóval, „cum ordine sequi!” „rendben haladni!”. Das Strategikon des Maurikios. (Ed.: George T. Dennis) Wien, 1981. (Corpus fontium historiae Byzantinae, 17. k.) 156–157. o. Általában I. Mihaescu, H.: Les éléments latins des „Tactica-Strategica” de Maurice-Urbicius et leur écho en néogrec. = Revue des Etudes Sud-Est Européennes 7, 1969, 267–280. o. és Verbruggen, J. F.: The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages. Amsterdam—New York, 1977. 83–86. o.

⁵¹ SRH II. 407. o. A Lengyel-magyar krónika (SRH II. 306. o.) és Laskai 76. sermójában egyszerűen kihagyta.

⁵² Bartoniék E.: i. m. (41. jegyzet) 835. o.: Anonymus 52. fejezet: „Dux Arpad accepto iuramento primatum et militum Hungariae, filium suum Zultan ducem cum magno honore elevari facit”

Végezetül nem érdektelen egy rövid kitérőt tenni a vitézek XI. századi hazai törvényekben való megítéléséről⁵³. A miles szó István törvényeiben 12-szer, László törvényeiben négyszer, Kálmán idejében háromszor fordul elő. Első királyunk idejében a bírságok a vitézeket közepes vagyonúnak mutatják. Így István I. törvénykönyvének 15. cikkelye a feleség meggyilkolása esetében az ispánokat 50, a vitézeket 10, a szegényebb szabadokat 5 tinó büntetéssel sújtja. Itt a vitézek együtt szerepelnek a tehetősebb emberekkel. Társadalmi helyzetük alapján az ispánok és az egyszerűbb közszabadok között, a „vulgárisok”-hoz valamivel közelebb állhattak. Helyzetüket jól mutatják a visszakövetelhetőségre vonatkozó cikkelyek (István I. tk. 25., László III. tk. 2., Kálmán I. tk. 39.). Nem meglepő, hogy a törvények meghozatalakor sem jutnak szerephez: így István I. tk. 25.-ben *primates*, László I. tk. bevezetőjében *pontifices, abbates, primates*, II. tk. bevezetőjében *optimates*, a III. tk. 1.-ben *principes*, 15.-ben *regis et principum decreta*, Kálmán I. tk. bevezetőjében *principes* áll, mint akik a társadalom részéről véleményt nyilvánítottak. Helyzetük László és Kálmán idejében megbecsültebb, de ennek ellenére az ország vezetésében nincsen helyük.

Összefoglalva: — A Nagyobb legenda kérdéses helyét „következő rend”-ként fordítani nyelvtanilag helyes, ám semmi alapunk nincs arra, hogy ezt a vitézek rendjével azonosítsuk.

Tartalmi megoldások alapján valószínűbbnek tartjuk, hogy a rend (ordo) szó határozói értelemben a választás jogi normáknak megfelelő lefolyására utal a szövegben.

⁵³ Legutóbb Kristó Gyula tekintette át: *Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986. 186–189. o. Részletesebben: Borosy András: XI–XII. századi harcosrétegünk néhány kérdéséről. — *Hadtörténelmi Közlemények*, Új f. 21. (1974) 3–27. o.*

**„Felix igitur Hungarorum embola”
Anonymus gestája egy helyének értelmezéséhez**

Az embola szó a hazai középkori latinságban tudtunkkal csak két helyen fordul elő: Anonymusnál (*Gesta Hungarorum* 55. fejezet) és a 14. századi krónikaszerkesztésben (103. fejezet).¹ A két előfordulás nyilvánvalóan nem független egymástól, a viszonyuk azonban nem határozható meg könnyen. Mályusz Elemér és Kristó Gyula például közös forrásra, az ősgestára gondolt, míg Horváth János a szó alkalmazását Anonymus leleményének és görög nyelvi jártassága bizonyítékának tartotta.² Anonymus szövegében az embola szó fordítása is gondot okozott a fordítónak. Így a Szabó Károly-féle fordítás „szerencsés rohanás”-ként, Erdélyi László a magyarok szerencsés közbelépéséről, illetve szerencsés egyesüléséről ír, a Pais Dezső-féle újabb fordítások „nyereség”-ként, majd „így nyert poggyászként” magyarítja.³

Véleményünk szerint meggyőzően és helyesen érvelt Horváth János az embola szó „had, hadsereg” jelentése mellett. E jelentés mindkét hazai előfordulása szöveggörnyezetébe pontosan illeszkedik, illetve az Anonymus mondatában szereplő exercitatio/exercitatione szavak határozottan utalnak az elhagytatott exercitus (= had, hadsereg) szóra. A kérdéssel csak azért foglalkozunk ismét, mivel a Pais-fordítás újabb kiadásainak jegyzetei sem vesznek tudomást Horváth János 1966-os véleményéről, s a legújabb Képes Krónika-kommentár (1986) jegyzete is csak tartózkodóan említi.⁴

Az embola szóval kapcsolatos értelmezések nehézsége az, hogy görög szóként latin szöveggörnyezetben nem mindig könnyű a jelentését megragadni. Mind az ókori, mind a középkori latinságban rendkívül ritkán bukkan fel. A középkorban egyszer-egyszer fordul elő Tirozsi Vilmos híres krónikájában (I, 7,38.) egy szigetországi forrásban (*Canterbury érsekek registruma*, c. 1296.), s *Philippus Leidensis „Tractatus de cura rei publicae et sorte principantis”* (16, 1—2.) c. művében.⁵ Az első két helyen jelentése „gyarapodás, növekedés”, míg a harmadik előfordulása számunkra a legértékesebb, mivel itt „katonák

1 Anonymus cap. 55.: „Felix igitur Hungarorum embola multa periculorum experientia iam securior et exercitator de ipsa continua exercitatione preliorum viribus et potestate prestantior...” *Scriptores rerum Hungaricarum* I. k., Bp., 1937. (Ed.: *Jakubovich Emil — Pais Dezső*)... Krónikaszerkesztés: „Rex igitur et gloriozi duces... una cum felici embola totius Hungarie cum triumpho victorie gaudentes redierunt.” *Scriptores* I. k., 369. o. (Ed.: *Domanovszky Sándor*)

2 Közös forrásra: *Johannes de Thurocz: Cronica Hungarorum*. II. k., Bp., 1988. 362. o. (*Mályusz E. — Kristó Gy.*); *Horváth, J.*: P. Mester és műve. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1966. 5—6. o.

3 Szabó K.: Bp., 1892. 60. o.; *Erdélyi L.*: Szeged, 1943. 54., 184., 262. o.; Pais D.: Bp., 1926. 95. és Bp., 1958. 135. o.

4 Pl. Bp., 1975. (jegyz. kieg.: *Györfly Gy.*); Bp., 1984. (jegyz.: V. Kovács S., in: *A magyar középkor irodalma*). Képes krónika. Bp., 1986. (Jegyz.: *Kristó Gy.*): eszerint Anonymusnál szállítmány, rakomány értelmében áll s hivatkozik a *Scriptores* I. k. 110. lapjának jegyzeteire, amely a Pais-féle fordításon alapul.

5 Itt köszönjük meg az Université Catholique de Leuven CETEDOC munkacsoportjának segítségét latin nyelvű adatbázisuk szíves használatáért.

Willelmus archiepiscopus Tyrensis: Chronicon. I.7.: „Augebatur autem eorum populus in immensum et multiplicationis eorum non erat numerus neque finis, ita ut regi et indigenis, mentem quodemmodo habentibus presagum, suspecta nimis esset eorum embola...” *Corpus Christianorum, Continuatio med.* 63. k., 115. o.

Registers of the archbishops of Cantenbury: „gens Anglorum... felici embola personarum exerescentium et rerum copiosis affluenciis redundabat” *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. Fasc. III. London, 1986. 769. o.; *Philippus Leidensis: Tractatus...* (Ed.: *R. Fruin — P. C. Molhuysen*) 's-Gravenhage, 1900. (*Werken der Vereening tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht*. 2. ser. vol. 1.) Idézet: *Lexicon latinitatis Nederlandicae medii aevi*. Leiden, 1986. vol. 111. 152. o.

túl nagy sokasága” értelemben találjuk meg. Leghíresebb előfordulásai mégis a későantik jogforrásokban találhatóak meg, mégpedig Justinianus törvénykönyvei különböző helyein (Cod. I, 2,10., I, 11, 4,2; Edict. XIII, 4,1; XIII. 22,1.). Lényeges, hogy jelzős szerkezetben fordulnak elő, „felix embola”-ként. Justinianusnál a felix embola terminus technicus, a gabonaszállítmányok megérkezésére, Rómába szállítására vonatkozik.⁶ A terminus fordítása mindazonáltal a törvénykönyvek modern fordítóinak is gondot okoz. A tengeri jogban az embola jelentése „szállítmány, berakott áru”, míg itt a „tengeri szállítmány megérkezése”. A fordításban: „von der glücklichen Ankunft der Zufuhr, nämlich von Überfahrt der öffentlichen Lebensmittel”, „before happy embola”, „avant l'heureuse embole ou le transport des objets appartenants au gouvernement”, „chargement d'un navire”.⁷

Számunkra érdekes Philippus Leidensis értelmezése, aki azt mondja: „Et intellige quod dicit felicem embolam, id est superabundantem militum multitudinem”, azaz katonák túl nagy sokasága. Philippus ugyan félreértelmezi a justinianusi törvénykönyv e helyét, mégis érdekes, hogy ő is hadsereget ért rajta. Nem lenne érdektelen tudni Philippus forrását, hiszen ez közelebb vezetne a megoldáshoz. Sajnos a vele, illetve művével foglalkozók csak a műfaját adják meg: a justinianusi törvénykönyvekhez készült valamelyik középkori kommentár, melyet a XIV. század közepére helyezhető franciaországi jogi tanulmányai során alkalmá nyílt megismerni.⁸ Valóban, a jogi glosszátorok műveiben az általa használt értelemben fordul elő, így Irneriusnál (+ c. 1140) — militum superhabundantia, excrescens iuventus —, Azonál (+ c. 1230). A későbbi értelmezők szempontjából fontos, hogy Accursiusnál (+ c. 1263) is így találjuk.⁹

Nem tartjuk meglepőnek, hogy Philippus Leidensis szövege szó szerint egyezik Accursius glosszájával. Nyilvánvaló, hogy nem a miles szó, hanem az superabundantia felelt meg az embola jelentésének. Lehetséges, hogy ezt a magyarázatot félreértve tulajdonítottak az embola szónak a „katonák sokasága” jelentést. Bár Anonymus így nyilvánvalóan nem ismerhette, mégis, egy glosszátor-hely ismerete feltételezhető a részéről. Itt említjük meg, hogy Du Cange két okleveles idézete is a hadsereg, had, csapat értelmezést látszik támogatni (embola: „a generali et felici expeditione vel embola principis, 1294 és embola- alia notione: in adventum regiae majestatis et suae felicitis embolae, 1272.). Eszerint nem feltétlenül Anonymus leleményét kell látnunk a szó ilyen értelmű alkalmazásában.

Horváth joggal mutatott rá arra, hogy az embola a görög katonai nyelv gyakori fordulata, elsősorban „benyomulás, betörés” értelemben. Ezt a klasszi-

⁶ Ebben értelemben már *The Rhodian Sea—Law*. (Ed.: *Walter Achburner*) Oxford, 1909. (reprint: Aalen, 1976.)

⁷ *The Civil Law*. (Ed.: *S. P. Scott*) Cincinnati, 1942 (reprint: 1973.) *Corps de droit civil romain en latin et en français* T. 8—10. (Ed.: *P. A. Tissot*) Metz, 1807. (reprint: Aalen, 1979.)

⁸ *Das Corpus iuris civilis*. (Hrsg. v. *K. E. Otto* — *B. Schilling* — *K. F. F. Sintenis*) Leipzig, 1832. (reprint: Aalen, 1984.); *Du Cange*: II—III. k. 252—253. o.

⁹ *Feenstra, Robert*: Philip of Leyden and his Treatise *De cura reipublicae et sorte principantis*. Glasgow, 1970. 60—63. o.; *Berges, Wilhelm*: Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters. Leipzig, 1938. (Schriften MGH, Bd. 2.) 249—266., 348—9. o.; Philip of Leyden: *A Fourteenth Century Jurist. A Study of His Life and Treatise „De cura reipublicae et sorte principantis”*. by *P. Leupen*. (Rechtshistorische Studien 7.) The Hague, 1981.

⁹ *Accursius*: *Codicis imperatoris Iustiniani libri XII*. Lugduni, 1612. 37. coll.; *Pescatore, Gustav*: *Die Glossen des Irnerius*. Greifswald, 1888. 87. o.; *Azo*: *Ad singulas leges XII. librorum Codicis Iustiniani commentarius et magnus apparatus*. Lyon, 1598. 13. o. „felix embola dicitur felix excrescens iuventus Romanorum”. Reprint kiad. a *Corpus glossatorum juris civilis* 3. k.-ben.

kus és közép-görög szótárak is számos példával dokumentálják. Ezután arra kellene még választ kapni, hogy hogyan bővült az embola jelentése sereggé? Véleményünk szerint az „εμβάλλω” igével egy, vele etimológiailag szintén összefüggő másik főnév lehet a segítségünkre az „εμβολον” ék, cuneus jelentésben. A latinban a „cuneus” szó alkalmazása a katonai nyelvben teljesen általános. Az ék alakú csatarend jelentésből igen könnyen áttevődött jelentése az éket alkotó katonákra, magára a csapatra. Erre példát Du Cange a Walthariusból (v. 44; 183.) idéz, de a példák száma tetszés szerint szaporítható.¹⁰ Valószínűsíthető, hogy az „embolon” jelentése tevődött át a vele etimológiailag rokon embolá-ra s az így vette fel a „katonák sokasága, sereg” jelentést. E hasonló alakú szavak közötti jelentéskeveredés lehetőségére a szótár is utal.¹¹

További megválaszolandó kérdés, hogy Anonymusnál a „felix” jelző Justinianus törvénykönyvének a hatására szerepel-e, vagy attól független. (Tudjuk, Anonymus művében más helyen is alkalmazza a felix-jelzőt, pl. „felix Hungaria”. A kérdés a Névtelen jogi ismereteinek a területére vezet el bennünket. Bónis György e hely alapján eldöntöttnek tekintette Anonymus részéről a justinianusi törvénykönyv ismeretét, s a magyarországi római jogi műveltségről szóló könyvébe bele is vette.¹² Szerintünk további jogi szöveghelyek ismerete is bizonyítható lenne a szerző művében. Erre szerintünk nyílik is lehetőség. Érdemes arra is utalnunk, hogy a felix-jelző a justinianusi corpusban is számos alkalommal a hadsereg jelzője (Novell, app. 7,18. stb.), valamint más ókori szerzőknél is ilyen értelemben fordul elő, pl. Livius 2,49,7. stb.¹³ Az embola szóval kapcsolatos kutatási eredmények áttekintése tehát azzal az eredménnyel járt, hogy sikerült tisztázni a Gesta Hungarorum és a krónikaszerkesztés azonos helyének az egymás közti viszonyát. Fejtegetéseink mellett szólnak, hogy az anonymusi hely az eredeti, s így ez az átadó fél is. Ez egyúttal cáfolja azt az elterjedt nézetet is, miszerint Anonymus Gestája teljesen ismeretlen és hatás nélküli lett volna a hazai középkori történetírásra. (Hasonló eredményre vezetett egy gratianusi-izidóri szöveghely vizsgálata is.)¹⁴

A szó alaposabb vizsgálata felvetette Anonymus további római jogi ismereteinek lehetőségét (glosszátorok ismerete) és további, a római joggal kapcsolatba hozható kifejezéseinek a kérdését, s láttuk, hogy ezek száma még tovább gyarapítható. S végül ismét láthattuk, hogy a középkori jogi terminológia mennyire élő sajátja vola a klerikus irodalmár rétegnek.

¹⁰ Lex: latinitatis Nederl. med. aev. Vol. II., 1333. o.

¹¹ Az „ék” jelentés kezdeteire l. Devine, A. M.: Embolon: A Study in Tactical Terminology. In: *Phoenix* 37, 1983. 201–217. o.; Buckler, John: Epameinondas and the embolon. In: *Phoenix* 39, 1985. 134–143. o.; Suidae lexicon. T. 1. Halis—Brunsvigae. (Ed.: Godefredus Bernhardy) 199–201. o.; Stephanus: Thesaurus Graecae linguae. Tom. IV. 820–821. és 816–818. o.; The Anonymus Byzantine Treatise on Strategy. In: Three Byzantine Military Treatises. (Ed.: George T. Dennis) Corpus fontium hist. Byz. ser. Washing. vol. 25/46., 94., 96., —15., 31. fejezetek).

¹² Bónis György: Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn. Milano, 1964. (Ius Romanum medii aevi Pars V, 10) 14. o.

¹³ Thesaurus linguae Latinae. „felix” 442. o., a törvényszövegekre: Robert Mayr: Vocabularium codicis Iustiniani. Olms, 1965. A római jogi terminusokra: Vocabularium iurisprudentiae Romanae. Berlin, 1903—

¹⁴ Horváth János: A hun történet és szerzője. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67., 1963. 454. o.; Gerics József: Domanovszky Sándor: Az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. In: *Századok*, 112. 1978. 246–247. o. Anonymus Izidór-használatát támasztja alá ugyanakkor Horváth János megfigyelése az 55. fejezetben az exercitus-exercitatio szójáték kapcsán. V. ö. Izidór, Etim. IX. III. 58. o. Izidór a következő mondatban éppen a cuneus jelentését magyarázza (*militum multitudo*).

A kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémája

A magyar historiográfiai szakirodalomban a XIV. századi krónikaszerkesztés 102. és 103. fejezete mindig is megkülönböztetett figyelemben részesült.¹ Ezt elsősorban annak köszönhető, hogy a csatához kapcsolódik a híres leányrablási jelenet, azaz az elrabolt magyar leány megszabadítása a kun kezei közül. A történet megérdemelten vonta magára a néprajzkutatók, az irodalomtörténészek, illetve a latin filológusok figyelmét, mivel rétegzettsége, összetettsége első pillantásra is számtalan problémát rejt magában.² Mégis e fejezeteket választottuk dolgozatunk tárgyául, mivel a levonható tanulságok hozzájárulhatnak a László-Salamon fejezetek lejegyzése problémakörének — legalábbis bizonyos mértékű — tisztázásához s tágabban a krónikaszerkesztések vitatott kronológiájának további pontosításához.

A fejezet iránti érdeklődésünket a hadtörténeti vonatkozások keltették fel. A László-Salamon történet fejezetei — amelyek egyúttal a krónikaszerkesztésnek tekintélyes részét alkotják — egyébként is bővelkednek hadtörténeti érdekességekben, katonai kifejezésekben, s a hazai elbeszélő források között páratlanul szakszerű leírásokban. A 102. fejezet a kunok betörését meséli el, s azt, hogy Salamon, Géza és László miként szállt szembe a betolakodókkal. A magyar csapatok Dobokánál várakoztak a kunokra, akik megérkezésük után a magyaroktól való félelmükben egy hegy tetejére húzódtak. Mindhárom magyar vezér lovaghoz méltóan viselkedett, közülük mégis László az, akivel csoda történik vitézkedése közben: megsebesül, de sebe azonnal be is gyógyul. A csata végeredménye mindent elsöprő magyar győzelem, amit a már említett leányrablási jelenet zár le.

A csata leírását a szakirodalom általában hitelesnek és történeti értékűnek fogadta el.³ Előjáróban annyit rögtön megjegyezhetünk, hogy történeti magja bizonyosan van az epizódnak, s tekintettel Salamon pozitív megítélésére, ebben a fejezetben is legalább két szerkesztés érhető tetten: egy Salamon-párti, majd egy László-párti.

A leírás furcsaságára eddig csak Szegefű László figyelmeztetett.⁴ Kétségkívül meggondolást érdemel ugyanis az a tény, hogy a könnyűlovas nomádok, akik még ráadásul bíznak is erejükben, egy magas hegyen sáncolják el magukat, s a magyaroknak pedig, nem éppen lovagi körülmények között, a meredek hegyoldalon kell megküzdniük az ellenséggel. Önmagában persze a magaslat stratégiai felhasználása ismert volt mind az ókorban, mind a középkorban. A latin nyelvű katonai kézikönyvek legismertebbje, Vegetius (3. k., 13. fej.) ajánlja a magaslat harcálláspontként való elfoglalását, ugyanis az támadáskor lendületet biztosít, dárdavetésre alkalmasabb, az alacsonyabban elhelyezkedőnek nem csak az ellenféllel, hanem a tereppel is meg kell küzdenie.⁵ Al-

1 *Scriptores rerum Hungaricarum.* (Ed.: Szentpétery Imre) 1. k., 366–369. o. (Domanovszky Sándor), magyar ford.: *Bellus Ivolya.* Bp., 1986.

2 A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. (Szerk.: Stoll Béla — Varga Imre — V. Kovács Sándor) Bp., 1972. További irodalom a krónika magyar fordításának jegyzeteiben. Bp., 1986., Kristó Gy. munkája. A 103. fejezet datáló értékére I. Gerics József: *Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Bp., 1961. 84. skk. o.

3 Csak két példa. Horváth Jenő, *Rónai: Magyar Hadi krónika.* Bp., 1895. 48–49. o.; Magyarország hadtörténete. 1. k., Bp., 1984. 36–37. (Borosy András munkája)

4 Szegefű L.: A kerlési (cserhalmi) ütközet leányrablási epizódjának nyomozása. In: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1977. 23. o.

5 Vegetius magyarul: A hadművészet ókori klasszikusai. (Szerk.: Hahn István) Bp., 1963. 819–20. o.

kalmazását megtaláljuk az 1212. évi Steppes-i ütközet (Lens közelében) leírásában: a hegyoldalban elhelyezkedő brabanti gyalogság kedvezőbb helyzeténél fogva elsöpörte a Liège-i gyalogságot.⁶ A magunk és Szegfű gyanúját egy eddig mellőzött forrás bevonása teljes mértékben igazolta.

Elsőként Győry János hívta fel a hazai kutatás figyelmét az ibériai félsziget XII. századi krónikásirodalmára, közülük is a Gesta Roderici-re, a Gesta comitum Barcinonensium-ra és a Chronicon Adefonsi imperatoris-ra.⁷ Hosszadalmas elemzésekkel próbálta bizonyítani a filológiai kapcsolatot e krónikák és Anonymus Gestá-ja között, (ami — úgy tűnik — ez utóbbi kettővel csak formális s csak általános nyelvi fordulatokra korlátozódik). Ehelyt bennünket a Gesta Roderici érdekel, amelynek egy részlete pontos párhuzamát kínálja a kerlési ütközetnek. Marczali Henrik Szent Lászlóról írva már felvetette László és a legendás Cid szellemi rokonságát, de ezt inkább ösztönösen és nem tudatosan tette.⁸ A legendák Cidje ugyanis, Rodrigo Díaz de Vivar néven, valós történeti személy volt (1043—1099. júl. 10.).⁹ A mondakört már nemzeti nyelven feldolgozó „Poema de Mio Cid” (1207 körül) történeti magvát a latin nyelvű, már említett Gesta Roderici alkotja. Keletkezési ideje vitatott, Menéndez Pidal a XI. század végére teszi, mások az 1140-es évekre, míg legelfogadottabb datálása a XII. század közepére, az 1150-es évekre.¹⁰

Mind a magyar Krónika, mind a Gesta Roderici leírásában közös, hogy a hős lent marad a hegy alatti táborban, s neki kell hegynek felfelé rohamoznia. A könnyebb azonosíthatóság kedvéért rögtön latinul idézzük a források párhuzamos helyeit:

Krónika

- (Osul) collegit se in supercilium montis altissimi
- ceperunt ... in turmas legionum... desevire
- Rex Salamon acerrime animositatis audacia fremebundus
- Ladislaus ... primo impetu ... interfecit
- sagitta graviter est vulneratus ... postmodum divina miseratione a vulnere illo cito sanatus

Gesta Roderici (40. lap)

- Berengarius cum omnibus suis ... milites nocte continuo miserunt, qui ... montem, qui supra castra Roderici eminebat, ascenderent et caeperent
- ilico irruerunt in eos (Berengarius et sui armati)
- Rodericus dentibus suis cepit fremere
- Rodericus irruit veloci impetu in aciem comitis, quem in primo certamine movit et devicit
- R. viriliter bellando de equo suo in terram cecidit, corpusque autem eius statim illisum¹¹ et vulneratum exstitit

⁶ Delpech, Henri: La tactique au XIII. siècle. Paris, 1886. 1. k., 303. o., 2. k., 28., 140—41. o.

⁷ Győry János: Gesta regum—Gesta nobillum. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp., 1948.

⁸ 90—96. o.; a Gesta Roderici kiadása: Menéndez Pidal, R.: La España del Cid. 2. k. Madrid, 1967. 914—971. o. Legújabb kiadása a Corpus Christianorum. Series Latina, Continuatio med. sorozatban 71. k. (Ed.: E. Falque Rey) Turnhout, 1990.

⁹ 8 Marczali Henrik: Magyarország az Árpád-házi királyok alatt. (Magyar nemzet története. 2. k.) Bp., 1896. 122. o.

¹⁰ 9 Rövid áttekintése a kérdésnek Briesemeister, D. szócikke a Lexikon des Mittelalters. Bd. 2. 2078—2082. o-n.

¹¹ 10 Smith, Colin: The Making of the PMC. Cambridge, 1983.

¹¹ A Gesta Roderici „illisus” szava ösztönözhetette az átdolgozót az „illaesus” értelmű megfogalmazására. A részletre l. még Chalon, Louis: L'histoire et l'épopée Castillane du MA. Paris, 1976. 178. o.

A hősök sérülése ellenére seregük győzelmével ér véget az ütközet.

A krónikaszerkesztés kiadója, Domanovszky Sándor is számba vette már a Salamon-László fejezetek néhány helyének és Anonymus gestájának bizonyos hasonlóságait.¹² Erre a hazai szakirodalomban az elfogadott válasz az volt, hogy ezek közös, mára már elvesztett ősforrásra vezethetők vissza.¹³ Egy ilyen forrásnak a léte joggal feltételezhető, ám éppen a Gesta Roderici használata mind a Krónikában mind Anonymus Gestájában a probléma egy másféle megoldásának lehetőségét is felkínálja. A közös forráshasználat alapján feltehető, hogy a Krónikaszerkesztés Salamon-László fejezeteinek egyes részei közvetlenül is kapcsolatban állnak a Névtelen Gestájával és egy időben, nem túl távoli, kortárs lejegyzés bizonyítékai lehetnek.

Először lássuk a Gesta Roderici és a Névtelen Gestája közötti hasonlóságokat, amelyeknek csak egy részét gyűjtötte ki Győry J. említett művében — s nem is a legjellemzőbbeket. Ezek a következők: Rodericus egy szaracénok által elpusztított várat úgy állít helyre mint Anonymusnál Attila székvárosát, Óbudát (Gesta R. 46. fej. — An. 1. fej.); az ellenfél harcosainak a nőkhöz való hasonlítása (Gesta R. 38., 39. fej. — An. 39.); esküpontok emlegetése Rodericus és a király között, az ellenfélre tett gunyos megjegyzések „pro derisione” (Gesta R. 38., 39. fej. — An. 15.); továbbá a Gesta Roderici is a Nagy Sándor történetet használja forrásként, akárcsak a Névtelen, noha utóbbi sokkal többször és sokkal hűebben követeli.¹⁴

A krónikaszerkesztésben a 102. és a 103. fejezet végén találjuk a hasonló megfogalmazások közül a legfrappánsabbakat: itt a kunok fejének a tökhöz való hasonlítását, ott a magyarok seregének az embola szóval való visszaadását. Az Anonymus művével való rokonság mellett szól az a tény is, hogy a Krónikában ezen a helyen a kunok neve *Cumani* alakban fordul elő. A Krónikaszerkesztés ugyanis a kunok nevét mindig *Cuni* alakban szerepelteti, míg a Névtelen *Cumani*-ként. A hasonlat feltűnő betoldás-jellegére egyébként már korábban is felfigyeltek.¹⁵ A 103. fejezetet záró, embola szót tartalmazó betoldást is bátran kapcsolatba hozhatjuk Anonymus művével, mivel a szerző jogi műveltsége és jogi érdeklődése feltételezi a római jogi glosszátoroknál magyarozott terminus ismeretét. A „facta est... letitia magna” mondat is tekinthető a Névtelen stílusával rokonnak, bár forrása a Bibliára megy vissza (pl. 1. Macch. 4,58). Nem tekinthető véletlennek, hogy már a 102. fejezet első sorai is tartalmaznak hasonlóságokat az Anonymus-féle Gestával. E stílárís és szerkezetbeli hasonlóságok bevonása gondolatmenetünkbe akkor is helyes, amennyiben ezek egy korábbi forrásra, például a Salamon-László történet

¹² Scriptores, 1. k. jegyzetek.

¹³ Legutóbb Johannes de Thurocz: Cronica Hungarorum. Commentarii. (Kiad.: Mályusz Elemér — Kristó Gyula) Bp., 1988. 2. k. 362. o.

¹⁴ Gesta Roderici: (46. cap.) „quod Sarraceni funditus destruxerant, multis et firmis edificiorum munitionibus rehedificavit atque muro inexpugnabili undique cinxit”; An. (1. cap.) „quod ibi inventi, renovari precepit et in circuitu muro fortissimo edificavit”; G. R. (41. cap.) „cum ingenti honore ad terram suam gaudentes sunt reversi”; An. „leti ad dominos suos reversi sunt” (44. c.), „cum magna victoria reversi sunt ad duces Arpad” (50. c.), „cum magno honore et gaudio ad duces Arpad reversi sunt” (52.); G. R. (47. c.) „et firmaverunt inter se firmissimam pacem”; An. (12.) „pacem firmissimam cum eis fecerunt”; G. R. (38. c.) „nostris uxoribus nos assimilasti”, X (39. c.): „vestris uxoribus propter vestras femineas vires nos... assimilavi”; An. (39. c.) „qui assimilantur nostris feminis”; G. R. (38. c.) „pro derisione... per epistolam tuam nos sprevisi et derisisti”; An. (15. c.) „quasi deridendo salutavit”. A „cum gaudio revertere” irodalmi előfordulásaira és értelmezésére Győry János: Étude sur la Chanson de Roland. Paris, 1936. 77. o.

¹⁵ Mályusz E.: Az V. István-kori gesta. Bp., 1971. 108. o.

időben korábbi szerkesztésére lennének visszavezethetők. Ebben az esetben is figyelmet érdemlő ugyanis, hogy mind Anonymus, mind a hozzá időben közelálló interpolátor a Salamon-László történet ugyanazon elemeinek a kiemelését (illetve megtartását) ítélte célszerűnek.

Krónikaszerkesztés

„Rex Salamon et dux Geysa cum Ladislao collecto exercitu festinantissime accelerant ut per Portam Mezes trans-euntes...”

Anonymus (27. fejt.)

„Gelou vero dux Ultrasilvanus audiens adventum eius (ti. Tétényét) congregavit exercitum suum et cepit velocissimo cursu equitare obviam ei, ut eum per Portas Mezesinas prohiberet”

Véleményünk további alátámasztására idézzük a 104. fejezet kezdősorait, amelyek a Nándorfehérvár elleni hadjáratot vezetik be:¹⁶

Krónikaszerkesztés

Collectis itaque exercitibus conveniunt in Zalankemen, ubi consilio deliberantes decreverunt Albam tradicem(!) obsideri oportere et expugnare. Inde castra moventes descenderunt circa flumen Zava in directo Nandorfeirwar

Anonymus (41. fejt.)

Dux Arpad et sui nobiles hinc egressi venerunt... usque ad portum Zolancaman... Tunc inito consilio constituerunt, quod exercitum mitterent contra Albam Bulgariae... equitantes transnavigaverunt Danubium... in loco ubi fluvius Zova descendit in Danubium...

E fejezet kapcsán külön említésre méltónak érezzük a hadba hívó parancs „*edictum*” megjelölését. Korábban ezt pusztán egy bibliai helyre (Luc 2,1) vezették vissza. Véleményünk szerint ez inkább az igazságos háború középkori egyházi jogi megítéléséhez kapcsolódik.¹⁷ Klasszikus megfogalmazása Gratianus Decretumában található (C. 23 q. 2 c. 1): „Iustum est bellum, quod ex edicto geritur de rebus repetendis, aut propulsandorum hominum causa”. Hasonló megfogalmazásban szerepel már Izidornál (Etym. XVIII. 1,2) valamint Ivó-nál is (Decr. X. 116 és Panormia VIII. 54.) Gratianus ismeretének és használatának persze önmagában nincs túlzott jelentősége. Tudjuk, hogy Anonymus is idézte egyszer tőle (egy egyébként Izidortól származó mondatot), de ismeretét kimutatta a Mezey László és Gerics József is¹⁸ — éppen a Salamon-László történet számos szöveghelye alapján.

¹⁶ Hasonlóképpen elgondolkoztató a 137. fejezetben Bihar, Omsóér és Homok (Sabulum) emlegetése, amelyek a Névtelen műben éppúgy megtalálhatóak. Hasonló a Temes mellékfolyója nevének a magyarazata Anonymus ismert etimológiáihoz: „... és azt a folyót a pogányok miatt Pagantinak nevezte el, és ez a neve mind a mai napig”. A 139. fejezet „licentiatius” kifejezését is Anonymus Gestájával érezzük rokonnak, bár valószínűleg nem szabad a kifejezésnek túl nagy jelentőséget tulajdonítani (Kristó: Legitimitás... 20. jegyzet., 616. o.). Előfordul még pl. Die Legende Karls des Grossen, im. 11. und 12. Jh. Hrsg. v. Gerhard Rauschen, Leipzig, 1890. 52–53. o. — Jogi vonatkozásokat érzünk László következő szavai mögött is: „Ne öljük meg ezeket az embereket, fogjuk el őket, és ha megtérnek, maradjanak életben” — ti. a pogány kunokról szólva. A toleráns szavak László könyörületességének bizonyításán túl, a XII. század problémáit és dilemmáit tükrözi: mennyiben jogos a pogányok megölése, akikkel elsősorban a kereszties államok területén kellett együtt élniük a keresztényeknek? Római jogi előzmények alapján — ami a zsidók helyzetével foglalkozott — Gratianus (C. 11 q. 3 c. 24) és a kommentárok szerint a békében élő szaracénokat nem szabad megölni. v. ö. Herde, Peter: Christians and Saracens. In: *Studia Gratiana* 12, 1967. 361–376. o. és Russell: i. m. (17. jegyzet) 200–202. o. Meglehet, hogy ismét csak egy irodalmi toposszal van dolgunk. Erre Györy János hoz példákat Robertus Monachus Gesta Francorumjából („Quo ita capto omnes occiderunt, praeter eos, qui christianitatem receperunt”) és a Chanson de Rolandból vv. 101–102., 3669–70. Etude, (i. m. 14. jegyzet) 41–42. o.

¹⁷ Russel, Frederick H.: The Just War in the Middle Ages. Cambridge — London, 1977. 62. o.
¹⁸ Mezey L.: Athleta Patriae. A korai László-irodalom kialakulása. In: Athleta Patriae. Szent László tanulmányok. (Szerk.: Mezey L.) Bp., 1980. 32–34. o.; Gerics J.: Krónikáink és a Szt. László-legenda szövegkapcsolatai. In: Középkori kútfőink kritikus kérdése. (Szerk.: Horváth János — Székely György) Bp., 1974. 120–123. o.

Az I. László kori történetnek vitatott pontja a keresztes hadjáratra való felkérésének esete, melyet mind a legenda, mind a krónika megörökített. Tekintettel arra, hogy László már az első keresztes hadjárat meghirdetése előtt meghalt, a híradástól nem vitatható el bizonyos legendás jelleg. Tudjuk továbbá, hogy Vilmos, Toulouse-i Rajmund testvére 1092—93-ban tette meg zarándokútját, s így lehetséges, hogy a kortárs feljegyzés¹⁹ a László és Vilmos közötti kapcsolatfelvételt örökítette meg. A keresztes hadjáratban való részvétel lejegyzésének okát már Marczali a XII. századi keresztes szellemmel magyarázta, ami vitathatatlan.²⁰ Ez László vonatkozásában szentté avatásával, a magyar királyok szempontjából pedig III. Béla keresztes fogadalmával, majd annak átörökítésével a herceg, majd király II. András alatt nyert konkrét aktualitást. Hóman részéről nyilvánvaló tollhiba, amikor úgy fogalmaz, hogy Béla I. Lászlót kívánta utánozni fogadalmával.²¹

Érdeemes közelebbről is áttekintenünk a Vilmos személyére vonatkozó adatokat. Elsőként Pauler Gyula figyelt fel arra, hogy az I. keresztes hadjáratban híressé vált Toulouse-i Rajmund testvére a Vilmos nevet viselte, s atyjuk nagybátyja volt a francia királynak.²² Pauler megfogalmazása a „talán” szót használja s szó sincsen nála Vilmos személyes magyarországi útjáról. A rendelkezésünkre álló feldolgozások sokkal többre nem is jogosítanak, mivel Pauler forrása, J. Vaissete Histoire général de Languedoc c. műve IV. Vilmos és a talán vele utazó II. Berengár Rajmund barcelonai gróf szentföldi útjával kapcsolatban csak az évszámot (1092—93) említi.²³ Útvonalukról semmit sem tud, egybehangzóan egyéb feldolgozásokkal. Olyan kategórikusan, mint Marczali Henrik, nem jelentenénk ki, hogy útjuk nem Magyarországon át vezetett, de valószínűségét komoly fenntartással kezelnénk mindaddig, amíg akár emellett, akár ez ellen szóló forrás elő nem kerül. Forrásaink esetleges bővülése nem teljesen valószínűtlen, mivel például feltételezett útjárása halálórási dátumát az újabb kutatás 1093-ról 1095—96-ra módosította.²⁴ Ugyanakkor tény, hogy Dél-Franciaországból nem hazánkön át vezetett a legrövidebb út a Szentföldre. A legújabb összefoglaló munkák IV. Vilmos Lászlónál tett látogatását mégis tényként könyvelik el „1093 húsvétján... megjelent Rajmund, Saint-Gilles-i gróf öccse, IV. Vilmos Toulouse-i gróf, a pápa odaadó híve, ki szentföldi zarándokútját megszakítva László lelkére beszélt, hogy zarándoksereg élén kövesse őt”.²⁵ A legújabb krónikakommentátorok továbbra is csak Paulerre hivatkoznak.²⁶ Érdeemes utalni a Mályusz Elemér—Kristó Gyula-féle változatra, amely sokkal óvatosabban úgy véli, hogy Vilmosnak csak a híre (fama) jutott el

19 Így már a Scriptores kiadott jegyzete is.

20 Marczali, Henrik: Magyarország, I. m. (8. jegyzet) 184. o.; Altalában I. Sweeney, James Ross: Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12—13. században. In: Századok 118, 1984. 110—124. o.; v. ö. még Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz. In: Századok 108. 1974. 616. o.

21 Hóman Bálint: Magyar történet. I. k., Bp., 1941⁷. 415. o.

22 Pauler Gy.: A Magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. k., Bp., 1899². 452—453. o.; uő: Horvát—Dalmátország elfoglalásáról (1091—1111). In: Századok 22, 1888. 210—11. o. A kapcsolatfelvételt a somogyvári apátság alapítása valóban kellőképpen indokolta teszi.

23 Vaissete, J.: Histoire..., Toulouse, 1873. 3. k., 465—6., 468. o. Nem tud többet Ludovic, Lalanne sem (Des pèlerinages en Terre sainte avant les croisades). in Bibliothèque de l'école des chartes. Paris, 1845—46. (2 Sér., 2.) 30.

24 Lexikon des Mittelalters, Berengar Raimund címszó

25 Györfly Gy.: A „lovagszent” uralkodása (1077—1095). In: Történelmi Szemle 20, 1977. 560., 563. o.; uő: Magyarország története. I/2. k., Bp., 1984. 938., 1517., 1670. o.; Magyarország történeti kronológiája. I. k., Bp., 1983. 96. o.

26 Képes Krónika Bp., 1986. 350. o.

Magyarországra.²⁷ Az óvatosság már azért is helyénvaló, mivel a krónikaszo-
veg sem Vilmos, hanem csak követének látogatásáról tud!²⁸

A megoldáshoz közelebb jutunk, ha a III. Béla-kori adatainkkal szembesítjük
a krónikaszovegben leírtakat. Különös szerencse, hogy tudunk az angol király
és III. Béla levélváltásáról. Az 1188 körülire datált levélben II. Henrik, II.
Fülöp Ágost nevében, a keresztetek biztonságos átvonulásának és ellátásának
biztosítását kéri a magyar királytól.²⁹ Fennmaradt egy hasonló témájú levél,
amelyben Konrád, Monteferrato örgrófja és a szentföldi keresztetek kéri
Bélát, hogy mielőbb induljon a Szentföld megsegítésére.³⁰ Esetleg ezzel — vagy
ehhez hasonló — levéllel lehet a felsorolás „Hispania” tagját kapcsolatba hoz-
ni. Számos krónikás hely tanúsítja, hogy a korszakban használták a Szentföldre
vonatkozóan is a „Hispania” elnevezést „szaracénok földje” értelemben.³¹
Mivel azonban e sejtésünk nem bizonyítható minden kétséget kizáróan, fenn
kell tartanunk egy valóban „Hispania”-ból érkezett levél, ill. követ lehetőségét
is.

II. Fülöp Ágost korában sem nehéz Vilmos nevű királyi rokonra találunk.
Ő nem más mint Fülöp király anyai nagybátyja, akitől a király indulásakor
átvette a zarándokjelvényeket és az Oriflamme-ot.³² Távozásakor a régenssé-
get is anyjára és Vilmosra hagyta.

A III. Béla kori politikai viszonyokból kiindulva magyarozatunkat támo-
gatja a 140. fejezetben említett Ottó fia Konrád cseh herceg, akit László magá-
val akart vinni szentföldi hadjáratába. A krónikakommentátorok pontosan
regisztrálják a közismert tényt, hogy I. Konrád cseh herceg néhány hónapos
uralom után 1092-ben elhalálozott, s azt, hogy ő Ottónak nem fia, hanem
testvére volt. (Ennek az Ottónak volt felesége Eufémia hercegnő, I. Béla leánya.
Fia, Szvatopluk, így valóban rokona az Árpádoknak, lévén Béla unokája.) Az
adatokból nyilvánvaló, hogy Konrád éppúgy nem készülhetett kereszties had-
járatra, mint László. Ebben az összefüggésben való emlegetésének valódi okát
talán ismét III. Béla korában találjuk meg, amikor éppen II. Konrád Ottó a
cseh herceg (1189—1191). A krónika szövegének megfelelően ez a Konrád való-
ban felvette — legalábbis a kortársak szerint — a keresztet, s csak belpolitikai
okok miatt nem indult el végül Frigyessel. Valószínűsíthetjük, hogy a mainzi
Hoftagon, 1188 március 27-én tehetta a fogadalmat, s talán elhalasztott kötele-
zettsége fejében tört be 1189-ben a Meissen-i örgrófság területére. A krónikás
megjegyzése az ígéréthez hű Lászlót talán éppen a cseh herceggel állítja

²⁷ *Johannes de Thurocz*: i. m. (13. jegyzet) 1. k., 470. o.

²⁸ 139. fejt.: „Amikor Bodrogban a húsvétot ünnepelte, Franciaországból, Ispániából, Angliából és Britaniából, de főként Wylermustól a frank király testvérétől követek érkeztek hozzá...” (*Bellus I. ford.*) Bp., 1986.

²⁹ Kiad.: *Fejér*: *Codex diplomaticus* II. 245—6. o., ford. In: III. Béla emlékezete. (Kiad.: *Kristó Gy. — Makk F.*) Bp., 1981. 74—75. o.

³⁰ Kiad.: *Wenzel*: *Árpádkori új okmánytár*. I., 83—84.o., ford. In: III. Béla emlékezete, 75—76. o.

³¹ Le „Liber” de Raymond d’aguilers. (Ed.: *John Hugh — Lauria L. Hill*) Paris, 1969. (Docu-
ments relatifs à l’histoire des croisades) 13., 50., o.; Anonymi *Gesta Francorum*. (Ed.: *H. Hagen-
meyer*) Heidelberg, 1890. 250. o.; *Bedier, Joseph*: Les légendes épiques. 1. k., Paris, 1914. 127. o.;
Die Legende Karls d. Grossen... (16. jegyzet) 146. o.

³² *Painter, Sidney*: *The Third Crusade*. In: *A History of the Crusades*. (Ed.: *Kenneth M. Setton*) 2. k., Philadelphia, 1962. 54—57. o.

szembe, ha azonban III. Béla halála után íródott, András hercegre, majd királyra is pontosan illett.³³

A cseh történelemmel kapcsolatos bejegyzéseknek természetesen kellett lennie valamilyen előzményeinek, amelyeket a krónikás — a László-történet szempontjából kevésbé fontosnak ítélve — nagyvonalúan összevont. Ezt meggyőzően bizonyítja Szvatopluk nevének említése, aki valóban cseh herceg volt 1107 és 1109 között.

A 139. fejezetnek van egy magyarázhatatlan részlete. Semmi adatunk nincsen tudniillik arra nézve, hogy Lászlót a német fejedelmek császáruknak akarták volna választani, s a krónikás tévedése teszi a német—római császár halálát László uralkodásának az utolsó éveire. Ezt a kommentárok egyszerűen legendáris túlzásnak tekintik, s általában átsiklanak felette.³⁴ A Mályusz—Kristó-féle legújabb kommentár IV. László dürnkruti győzelmével hozza kapcsolatba (1278), ami után a német fejedelmek így hálálták volna meg a magyar segítséget.³⁵ A fejedelem értelemben használt „tetrarcha” szó sem visz közelebb a megoldáshoz, korabeli államjogi terminusként sem nyugaton, sem keleten nem találtunk nyomára. A Biblia nyomán használata ugyan föl-föl bukkan, így Cosmas krónikájában, aki a cseh történelemre vonatkoztatja, ismerve a szó pontos etimológiáját is.³⁶ Talán több a véletlennél, hogy a korabeli feljegyzések szerint II. Izsák bizánci császár meggyilkolása (1195) után a bizánci előkelők keleti és nyugati uralkodókhoz fordultak segítségért, s köztük Bélához is.³⁷ Korábban általános nézet szerint Bélának volt bizánci trónigénye, amit azonban újabban Makk Ferenc kétségbe vont.³⁸ A trónigény kérdésének megítélésétől függetlenül is, a bizánci előkelők segélykérése elég alapot szolgáltathatott a krónikásnak a fenti lejegyzéshez. A krónika szövegében álló „római” jelző nem okoz gondot, mivel a bizánci birodalom nevében „római” maradt. Értelmezésünk szerint a német „Theutonicus” szó betoldása már későbbi félreértés és értelmezés eredménye a szövegben.

Nem kevésbé érdekes a szöveg folytatódása a krónikában. A maga országaival megelégedő uralkodó képe — a történeti események ismeretében — éppúgy nem illik Lászlóra mint III. Bélára. Talán ismét több a véletlennél, hogy fennmaradt II. Izsák levele III. Celesztin pápához, 1193-ból, amelyben az a magyar királyra panaszodik, *aki nem elégedett meg saját országával, amelyet „Románia” katonáival és pénzével hódított meg.*³⁹ Lehetséges, hogy a

33 Általában I. Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. 1. k. (Ed.: Karl Bosl) Stuttgart, 1976.; A vonatkozó rész Karl Richter munkája. Konrad II. Ottóra I. Hülsch, Peter: Die Bischöfe von Prag in der frühen Stauferzeit (1148—1197). München, 1969. 189—190. (általa idézett források MGH SS XVII. 706. és MGH SS NS V. 23.) Néhány hazai kézikönyv megállapítása, miszerint László az 1092-ben elhalálozott Konrád megsegítésére indul 1095-ben, nem tűnik meggyőzőnek. V. ö. Magyarország története, I/2. k., 1517., 939. o., Magyarország történeti kronológiája. I. k., 96. o.; Kristó Gyula határozottan Andrásra vonatkoztatja a László ígéreterre tett megjegyzést. Legitimitás és idoneitás... (18. jegyzet) 616. o.

34 Képes krónika. Bp., 1986. 350. o.

35 Johannes de Thurocz: I. m. I. k., 406. o.

36 Cosmas. In: MGH SS NS II. 224. o.

37 Kiad.: Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 165. o.; Eustazio di Tessalonica: La espugnazione di Tessalonica. (Ed.: Stilpon Kyriakidis) Palermo, 1961. 56. o., ford.; III. Béla emlékezete. 67. o.; v. ö. Makk F.: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Bp., 1989. 119. o.

38 Makk F.: The Árpáds, 119. o.

39 Kiad.: Moravcsik: I. m. 251. o.; Georges et Démétrios Tronikes: Letters et discours. (Ed.: Jean Darrouzes) Paris, 1970. 343—345. o.; ford. III. Béla emlékezete. 70—71. o.; v. ö. Makk F.: I. m. 110. o.

krónika megfogalmazásával nemcsak az eszményi keresztény uralkodó egyik idealizált tulajdonsága jelent meg, hanem ahhoz valamely közelebről nem ismert kortárs politikai polémia is alapul szolgált.

A Krónikaszerkesztés 139. fejezetének további jellemzője László ismételt tudatos egyházjogi ábrázolása, amit Gratianus törvénykönyvének szó szerinti idézése nyomatékosít, s méltó módon a kereszties sereg vezetésére való felkérés zár. (Gratianus C.7 q.7 c.31. „suis itaque terminis...”; uo. C.23 q.4 c.42. „convenienti vigore...”; uo.: D.97 c.1. „vestrae fidei rector et vestri imperii gubernator.”

Feltétlenül figyelemre méltó a krónika 129. fejezete is, annak a Salamon látomására vonatkozó részlete. A fejezet végén, miután leírja, hogy a szembenálló vezérek miként találkoztak egymással a harcmezőn, Salamon megretten Lászlótól s elmenekül előle. Katonái kérdésére elmondja, hogy karddal fenyegető angyalokat látott László feje felett. A kommentárok általában nyilvántartják a motívum rokonságát az Attila mondakörrel, ahol Attila lát Leó pápa feje felett egy karddal fenyegető férfit.⁴⁰ Ugyanezt a jelenetet megörökítette Kézai Simon is krónikájában, Attilával kapcsolatban (17. fej.). A krónika 129. fejezete és Kézai 17. fejezete közötti viszonyt Csóka J. Lajos próbálta meg legutóbb eldönteni.⁴¹ Ő arra az eredményre jutott, hogy Kézai visszamenő leírás szolgáltathat forrásul a László-történet számára. Csóka véleményével szemben, a Kézai-féle variáns semmiképpen nem szolgálhatott alapul a László—Salamon-történethez, mivel ez utóbbi egy teljesebb változatot képvisel. Fóti József Lajos hívta fel a figyelmet⁴² a motívum kapcsolatára a Nagy Sándor-mondakörrel s a krónikában előforduló típusaira. Ez alapján is a László—Salamon történet leírása képviseli a teljesebbet, a Paulus Diaconus (MGH SS AA II. 204.) által leírt variánshoz közelebb állót. A szerkezetnek ugyanis igen lényeges eleme, hogy a körülötte álló katonák megkérdézik Attilát furesa viselkedésének okáról, s az válaszában elismerje, hogy nem földi halandóval került szembe.

Természetesen, amint ezt már Horváth Cyrill is hangsúlyozta, a megjelenő angyalok már a keresztény legenda-toposzok közül származtathatók.⁴³ A jelenet szerkezete azonban szigorúan és kizárólag az Attila-mondáéval rokonítható. Talán ezt a részletet nem alaptalan a XII. század második felében, majd a századfordulón megélnékülő Attila iránti érdeklődéssel kapcsolatba hozni, amely Anonymus Gestájából és a Magyar—Lengyel krónikából jól ismert.

Több szempontból is érdekes a Krónikaszerkesztés és Anonymus Gestája egy közös forrásának az azonosítása. Így Gratianus Decretuma mellett még egy forrásról van tudomásunk, amellyel a XII. század második felében, vagy a századfordulón bővítették, átszerkesztették a kétségkívül időben rétegezett Salamon—László történetet. Eddig is valószínűsítették, s jelen megfigyelésünk ezt csak megerősíti, hogy a XII—XIII. század fordulóján, László szentté avatá-

⁴⁰ *Johannes de Thurocz*: i. m. 1. k., 390—391. o., de mellőzi említését. Képes Krónika. Bp., 1986. 345. o.

⁴¹ Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp., 1967. 613. o.

⁴² Fóti J. L.: A római Attila legenda. In: *Akadémiai Ertesítő* 21. 1910. 52—64. o.

⁴³ Horváth Cyrill: Középkori László-legendáink eredetéről. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 38. 1928. 55. skk. o. Munkája alapján valószínűsíthető, hogy volt az Attila-hagyománynak olyan változata, ahol nem egy, hanem két férfi jelent meg a pápa felett. A kettes szám más legendában való előfordulásra l. Die Legende Karls des Grossen... i. m. 76. o.

sához kapcsolódóan, nemcsak a László-legendát alkotják meg, hanem a krónika Lászlóra vonatkozó szövegrészét is átfogalmazzák. (Egy III. Béla-kori átszerkesztést a leghatározottabban Pauler Gyula feltételezett.⁴⁴) Amennyiben azoknak van igazuk, akik a krónikaszöveg elsődlegességét vallják a legendával szemben, akkor ez minden bizonnyal Anonymus Gestájára nézve is igaz lehet:⁴⁵ elbeszélő forrásaink relatív kronológiájában a Szent László-legendát nemcsak a vonatkozó krónika-fejezetek, hanem Anonymus Gestájának létrejötte is megelőzte. A Gesta Roderici hazai ismeretéről semmit sem tudunk. Györy János igyekezett ezt Imre aragóniai feleségéhez kapcsolni, így minden ibériai krónikát „aragón”-nak nevezett. Ennek természetesen van valószínűsége, elég ha a legkorábbi hazánkban járt trubadúrokra gondolunk. Ám érvelése egy korábbi időpontot sem zár ki, mivel a spanyol területek kötődése a francia kultúrához olyan erős volt, hogy a Cid gestáját francia földön is éppúgy meg lehetett ismerni.⁴⁶

László Veszprém

MEDIEVAL STUDIES OF SOURCES

The Order of Soldiers in the Greater Legend of King St. Stephen?

„Felix igitur Hungarorum embola”

To the Interpretation of a Passage in the Anonymus Chronicle

The Problem of the Sources of the Battle at Kerlés (Cserhalom)

Summary

The goal of these three studies is to prove that the use of the points of view of war history and the employment of the special literature on war history can help to solve several problems of philology.

In the first study the author refutes that the locus „cum ordine sequenti” in the Greater Legend can be interpreted as an early appearance of an order of valiant soldiers. He proves that a stratification of society of this kind was unknown either in Europe or in Hungary in the 11th century. The origin of this ambiguous formulation is possibly a currently unknown modification in the history of the text of the Legend of St. Stephen.

The second study deals with a very problematic and hardly expoundable phrase in the Chronicle of Anonymus. The word „embola” is of Greek origin and the author proves that the source of its semantic expansion towards the meaning „army, armed force” is possibly the 12th century special literature of legal history.

⁴⁴ Pauler Gy.: A magyar nemzet története, i. m. 2. k., 610. o. Ujabban Szovák Kornél tartott előadást a László-legendáról és Anonymus kapcsolódásairól III. Béla korához. (Előadás az Okortudományi Társaság ülésén, 1990. febr. 16.)

⁴⁵ V. ö. Gerics J.: Krónikáink (15. jegyzet). Amennyiben a 139. fejezet követküldésének a leírására gondolunk, igazolhatónak tűnik a krónika elsődlegessége. Mindenesetre nehezen lenne magyarázható, hogy a krónika szerkesztője miért változtatná a „duces” szót a jelentéktelenebb „követ” jelentésűre, miért hagyná el László „pius” jelzőjét, amikor annak kiemelése egyébként éppen a krónika előadására jellemző.

⁴⁶ Györy J.: i. m.; a francia-spanyol kulturális kapcsolatokra Smith, C.: i. m. Itt utalunk párhuzamként a Roland-ének hazai ismerete körüli bizonytalanságokra és eddigi eredményekre: Vajay Szabolcs: A magyar Roland-ének nyomában. In: Irodalomtörténeti Közlemények 72, 1968., 333–337. o. (ahol a Salamon–László történet Vid ispánjában Ganelon alakját véli felfedezni); Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének Bp., 1978. (Nyelvtudományi értesítő 96.); Kurcz Agnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 245–248. o. (Itt köszönöm meg Szovák K. Vid ispánra vonatkozó kiegészítését.)

The third study reveals some heretofore unobserved similarities between the Gesta Roderici and the 103. chapter of the Hungarian chronicle-composition. On the basis of the mutual knowledge of the Gesta Roderici the 103. chapter of the chronicle-composition and the Chronicle of Anonymus can be nearly of the same age and, taking other arguments of philology into consideration, they must be earlier works than the Legend of King St. Ladislaus.

László Veszprémy

ETUDES SUR LES SOURCES DU MOYEN ÂGE

L'ordre des soldats dans la légende majeure de Saint Etienne?

„Felix igitur Hungarorum embola”. A l'explication d'un
endroit de la gesta d'Anonymus

Le problème de source de la bataille de Kerlés (Cserhalom)

Résumé

Les trois essais désirent montrer un exemple, comment l'emploi des points de vue d'histoire militaire et l'utilisation de la littérature spéciale d'histoire militaire peuvent contribuer à la résolution de certains problèmes philologiques.

En connaissance de cela, dans le premier essai l'auteur argumente contre l'interprétation longtemps discutée d'un endroit (cum ordine sequenti) de la légende de Saint Etienne par „ordre des soldats”. Cette forme de répartition sociale au 11e siècle en Hongrie, comme en Europe, était inconnue. L'origine de la formulation équivoque pouvait être probablement une modification — pas exactement connue à l'heure actuelle — de l'histoire de texte de la légende de Saint Etienne.

Le deuxième essai s'occupe de la signification d'un mot, venant du grec „embola” „armée”, qui figure dans la chronique d'Anonymus et qui est difficile à interpréter même aujourd'hui. Selon l'auteur la source de l'extension de sens de ce mot est la littérature spéciale de l'histoire du droit du XIIe siècle.

Le troisième essai découvre une ressemblance jusqu'ici pas aperçue entre la gesta Roderici et les récits de bataille du 103e chapitre de la composition de chronique hongroise. Pour la raison de la connaissance commune de la gesta Roderici, le 103e chapitre de la composition de chronique et la chronique d'Anonymus pouvaient être écrits à peu près à la même époque, et d'autres arguments philologiques permettent de penser que ce sont des oeuvres plus anciennes que la légende de Saint Ladislav.

László Veszprémy

MITTELALTERLICHE QUELLENSTUDIEN

Der Soldatenorden in der grösseren Legende von St. Stephan?

„Felix igitur Hungarorum embola”. Zur Interpretierung einer
Stelle von Gesta Anonymus

Quellenproblematik des Gefechtes von Kerlés (Cserhalom)

Resumee

Die drei Studien möchten Beispiel geben, inwiefern die Verwertungen der kriegshistorischen Standpunkte und der kriegshistorischen Fachliteratur zur Lösung einiger philologischen Problemen beitragen können.

Im ersten Studium stellt der Autor in Abrede die längere Zeit umstrittene und als „Soldatenorden” interpretierte Erläuterung eines Textteiles (cum ordine sequenti) der

Legende von St. Stephan. Er verwies darauf, dass solche Form der Gesellschaftsgliederung im 11. Jahrhundert sowohl in Europa als auch in Ungarn unbekannt war. Der Ursprung der missverständlichen Abfassung kann vermutlich eine jetzt noch nicht genau bekannte Veränderung der Textgeschichte der Legende von St. Stephan gewesen sein.

Das zweite Studium beschäftigt sich mit der Bedeutung des bis heute schwer erklärbaren und aus der griechischen Sprache stammenden Wortes „embola“ („Heer“, „Armee“) des Wortgebrauches der Chronik von Anonymus. Der Autor vermutet, dass man die Quelle der Bedeutungserweiterung des Wortes in der rechtsgeschichtlichen Fachliteratur des 12. Jahrhunderts finden kann.

Das dritte Studium lässt zwischen der Schlachtbeschreibung der Gesta Roderici und dem des Kapitels 103 der ungarischen Chronikkomposition unbemerkte Ähnlichkeit entdecken. Auf Grund der gemeinsamen Kenntnis der Gesta Roderici können das Kapitel 103 der Chronikkomposition und die Chronik von Anonymus nahe gleich altrig sein.

Ласло Веспреми

СТАТЬИ ОБ ИСТОЧНИКАХ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Орден витязей в Большой легенде Иштвана Святого?

„Felix igitur Hungarorum embola“.

К толкованию одного места в летописной гесте Анонима.

Проблема исторического источника керлешской (черхалмской) битвы

Резюме

Эти три статьи ставят целью дать пример о том, насколько использование военно-исторических аспектов и военно-исторической литературы может содействовать решению отдельных филологических проблем.

Вооруженный такими знаниями, автор статьи в своей первой работе опровергает толкование одного места в тексте легенды об Иштване Святом (cum ordine sequenti), которое долгое время оспаривалось и трактовалось как „орден витязей“. Автор указывает на то, что такая форма социального расслоения в XI веке была неизвестна как в Европе, так и в Венгрии. Источником двусмысленно толкуемой формулировки, по всей вероятности, могло быть изменение истории текста самой легенды об Иштване Святом, который в настоящее время еще точно не известен.

Вторая статья посвящена слова греческого происхождения „embola“ („войско, армия“), которое используется Анонимом в его хронике и до сего времени с трудом интерпретируется. По мнению автора работы источником расширения значения этого слова является специальная литература по истории права 12-го века.

В третьей работе автор вскрывает до сих пор оставшееся незамеченным сходство между описаниями сражения в историографии „Геста Родеричи“ и в 103-й главе венгерской летописной композиции. На основании общих знаний „Геста Родеричи“ 103 глава летописной композиции и хроника Анонима были написаны примерно в одно время, на основании дальнейших филологических аргументов можно предполагать, что они были созданы раньше, чем легенда о Святом Ласло.